

POSŪKIS LINK NAUJO ŠEIMOS KŪRIMO IR GIMSTAMUMO MODELIO

DOVILĖ GALDAUSKAITĖ

Vytauto Didžiojo universitetas

Santrauka. Straipsnyje pristatoma antrojo demografinio perėjimo teorija (toliau – ADP), suformuluota XX a. devintajame dešimtmetyje, siekiant apibūdinti XX a. septintojo dešimtmečio viduryje prasidėjusius matrimonialinės ir prokreacinės elgsenos pokyčius išsivysčiusiose šalyse. Apžvelgiama antrojo demografinio perėjimo idėja, jos užuomazgos, pirmieji pastebėti ir pagrindiniai pakitusios demografinės elgsenos bruožai. Straipsnyje ADP veiksniai pristatomi ir apibendrinami laikantis kompleksinio požiūrio, minint tiek mikrolygmenų, tiek makrolygmenų veiksnius, apimančius ekonominčius, socialinius, biologinius, technologinius ir vertybių, požiūrių, normų, elgsenos veiksnius, kuriems teorijos pradininkai skiria ne tik daugiausia dėmesio, bet ir reikšmės. Taip pat pateikiamas ir ADP plitimas, neapsiribojantis Europa, tačiau perėjęs į Aziją ir Lotynų Ameriką, nors tai prieštarauja ADP kritikų nuomonėms. Į ADP sklaidą žvelgiama kaip į neuniversalų, varijuojantį procesą, kuriame akcentuojamos kontekstinės šalių ypatybės. Dar vienas straipsnio aspektas – ADP kritika, kurios dalyje išdėstoma ir mokslininkų pripažinta teorijos nauda.

Reikšminiai žodžiai: antras demografinis perėjimas, moderni šeima, šeimos formavimas, prokreacinė elgsena, individualizacija.

Išvadas

Antrojo demografinio perėjimo (ADP) idėja apibūdina demografinės elgsenos pokyčius išsivysčiusiose šalyse, prasidėjusius XX a. septintojo dešimtmečio viduryje. Kintant vertybėms ir technologijoms pastebima matrimonialinės ir prokreacinės elgsenos kaita, perėjimas nuo tradicinės prie moderniosios šeimos modelio (Van de Kaa 1987; Lesthaeghe 1995). Antrąjį demografinį perėjimą pripažįsta ne visi mokslininkai, dėl jo tebediskutuojama: ADP laikomas Pirmojo demografinio perėjimo (toliau – PDP)¹ tęsa,

¹ Pagrindiniai pirmojo demografinio perėjimo bruožai: pereinant nuo agrarinės prie industrinės visuomenės išsivystymo lygio stebimas perėjimas nuo aukštų mirtingumo ir gimstamumo rodiklių prie žemų. Baigiantis perėjimui gimstamumo rodiklis yra žemas, bet užtikrinantis demografinę pusiausvyrą ir kartų kaitą.

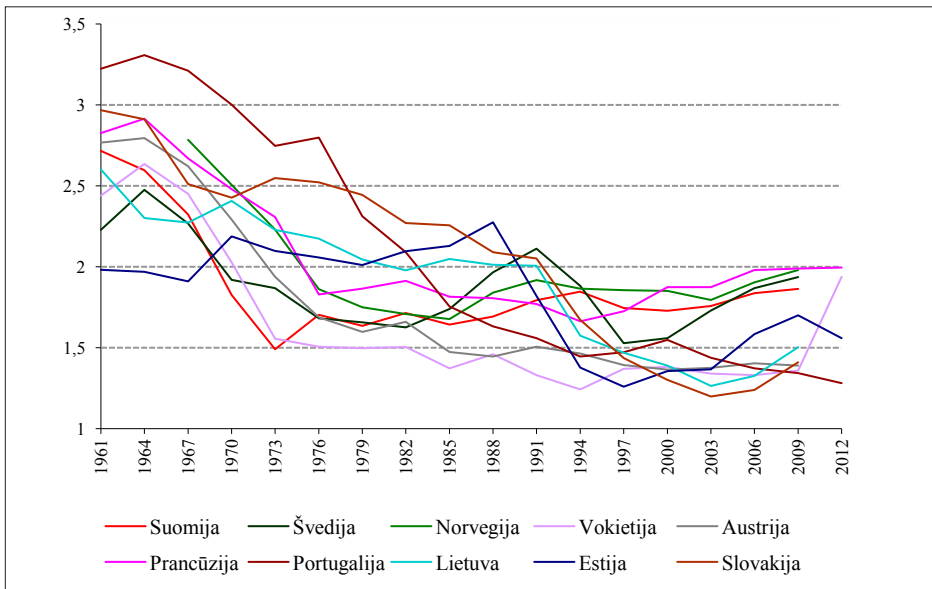
nauju jo požymiu; vertybiniai pokyčiai traktuojami kaip negalintys būti pagrindiniai, vykstant tokiems demografinės elgsenos pokyčiams; kritikai įvardija kaitos procesą kaip daugiau būdingą tik Vakarų ir Šiaurės Europai (Coleman 2004; Lesthaeghe 2010; Van de Kaa 2010). ADP terminas, anot Dirko Van de Kaa (2010), problematiškas lyginant su PDP ir dėl to, kad dar nežinomos ADP ribos ir padariniai, nes tai yra tebevykstantis procesas.

Šio straipsnio tikslas – pateikti Antrojo demografinio perėjimo idėjos ir perėjimo metu vykstančios demografinės elgsenos kaitos apžvalgą pristatant pagrindinius jo bruožus: atsiradimą, veiksnius, jų sukeltus pokyčius, proceso sklaidą ir jos variacijas bei ADP kritikos aspektus.

Antrojo demografinio perėjimo idėjos ištakos

Pirmoji naujo demografinio perėjimo kaip teorijos užuomazga atsirado dar 1986 m., kai Ronas Lesthaeghe'as ir D. Van de Kaa, kurie jau anksčiau domėjosi ir rašė apie populiacijos pokyčius Europoje, pastebėjo naujus gimstamumo ir šeimos kūrimo požymius (Van de Kaa 2010). Jie ir laikomi ADP teorijos pradininkais. Tačiau D. Van de Kaa (2010) mini, kad pirmiau jų tai padarė Eugene'as Grebenikas, kuris, dar 1970 m. apibūdindamas Europoje susiklosčiusią demografinę situaciją, prakalbo apie gimstamumo mažėjimą ir išvėlgė ankstesniam laikotarpiui nebūdingas tendencijas, nors nepaminėjo būtent naujo demografinio perėjimo, nepateikė koncepcijos, apibrėžiančios pastebėtus demografinės elgsenos pasikeitimus.

Pirmą išsamų straipsnį, kuriame, apžvelgus Europos demografinę situaciją, buvo pradėti aiškinti pastebėti pokyčiai, D. Van de Kaa publikavo 1987 m. Mokslininkas jame pristatė esminius šeimos kūrimo modelio pokyčius. Jis akcentavo, kad varomoji ADP jėga – gimstamumo sumažėjimas. Būtent D. Van de Kaa (1987) ADP teorijos aiškinimą pradeda nuo to, kad Europoje labai mažai šalių, kuriose gimstamumo rodikliai dar užtikrina kartų kaitą, t. y. periodiniai suminiai gimstamumo rodikliai (PSGR) dar yra didesni nei 2,1 (žr. 1 pav.) ir tai įvardija kaip vieną esminių ADP bruožų.

1 PAV. PERIODINIS SUMINIS GIMSTAMUMO RODIKLIS EUROPOS ŠALYSE 1961–2012 M.

Šaltinis: *Human Fertility Database*. Max Planck Institute for Demographic Research (Germany) and Vienna Institute of Demography (Austria).

Prieiga internete: www.humanfertility.org

Gimstamumo mažėjimas tebuvo vienas iš požymių, apibūdinančių susiklosčiusią situaciją. Šalia to jau ryškėjo ir požymių, elgesio pokyčiai, veikiančys šeimą: vėlesnės santuokos, dažnėjančios skyrybos ir kohabitacija, nesantuokiniai nėštumai, kontracepcijos vartojimas ir kt. (Van de Kaa 2010). Iš pradžių manyta, kad demografiniai pokyčiai įvyko dėl XX a. aštuntojo dešimtmečio vidurio ekonominės krizės, tačiau jau prieš tai atkreiptas dėmesys į vertybių kaitos svarbą šiems pokyčiams (Lesthaeghe, Surkyn 2004). Demografiniai to laikotarpio – XX a. septintojo dešimtmečio – pokyčiai sieti su keletu vertybinių orientacijų kaitos aspektų: „1) individo autonomijos akcentavimu etinėje, moralinėje ir politinėje sferose; 2) visų formų institucinės ir autoriteto kontrolės atmetimu; 3) ekspresyviųjų vertybių, susijusių su saviaktualizacija, iškilimu“ (Lesthaeghe, Surkyn 2004, 47).

D. Van de Kaa (1997), apibendrinamas šeimos ir gimstamumo kaitą Europoje, vykstančius ADP metu, išskiria keturis nuoseklius pokyčius: 1) moderniosios kontracepcijos atsiradimas, paskatinęs naują kontraceptinį elgesį; 2) naujo gimstamumo modelio raiška; 3) sąjungos ar santuokos sudarymo laiko, dažnio, stabilumo ir įvairovės kaita; 4) šeimos modelio kitimas

(perėjimas nuo tradicinės prie modernios šeimos). Pokyčių nuoseklumas – kvestionuotinas. Vėlesni tyrimai parodė (pvz., Lesthaeghe 2010), kad svarbus elementas aiškinant ADP sklaidą yra kontekstas, taip pat, kad gali pasireikšti ne visi pokyčiai arba kai kurie iš jų – tik praėjus tam tikram laikui.

Taigi ADP yra praėjusio amžiaus devintajame dešimtmetyje R. Lesthaeghe'o ir D. Van de Kaa pateikta koncepcija, skirta pakitusiai matrimonialinei ir prokreacinei elgsenai apibūdinti. Ryškiausias pokytis – gimstamumo sumažėjimas, tačiau vyko ir kontraceptinės elgsenos kaita, perėjimas nuo tradicinės prie modernios šeimos modelio.

Antrojo demografinio perėjimo veiksniai

D. Van de Kaa (1997, 2010) tiek pirmojo, tiek antrojo demografinių perėjimų aiškinimui pateikia modelį, pabrėžiantį naratyvus, kuriuos reikia aptarti analizuojant demografinius perėjimus, ir akcentuoja struktūrinių, technologinių, kultūrinių veiksnių svarbą. Tokio pat lygmens veiksniai išskiria ir Tomašas Sobotka (2008). R. Lesthaeghe'o (1995) požiūriu, aiškinant ADP nepakanka atsižvelgti tik į makrolygmens ar mikrolygmens veiksniai, nes lygmenys persipina ir, pavyzdžiui, individo autonomija veikia ir struktūrinius veiksniai. Dėl šių priežasčių aiškinant ADP laikomasi dinamiško požiūrio – sampratos, kad pokyčiai vienoje iš keturių sferų paskatina pokyčius ir kitose. Vis dėlto nereikėtų užmiršti, jog iš esmės pokyčiai, kurie priskiriami ADP, gali būti ir ne šio proceso bruožai. D. Van de Kaa (2010) pateikia Kinijos atvejį, kai valdžios politikos priemonės veikia gimstamumo lygį, panašiu pavyzdžiu gali būti ir savanoriškas šeimos dalyvavimas šeimos planavimo programose.

Ekonominiai ir socialiniai veiksniai

Išaugusios pajamos ir pagerėjusios socialinio aprūpinimo sąlygos, gerovės valstybės plėtra suteikė galimybę žmonėms tapti laisvesniems, mažiau priklausomiems nuo šeimos narių ir ekonominių resursų (Sobotka 2008; Van de Kaa 2010). Šie veiksniai veikia šeimą kaip instituciją ir jos sampratą.

Kalbant apie ekonominius ir socialinius veiksniai, anot D. Van de Kaa (2010), svarbu paminėti socialinės apsaugos sistemos pokyčius ir plėtrą, įgalinusius asmenų saugumą net ir nepalankiomis sąlygomis. Vaikų uždarbis taip pat pasidarė ne taip stipriai susietas su jų tėvų išlaikymu ir pragyvenimu (Sobotka 2008). Tokie pokyčiai suteikė daugiau laisvės rinktis pageidaujamą gyvenimo stilių, realizuoti savo norus ir tuo pačiu save. Kitas svarbus

veiksny – švietimo sistemos plėtra, suteikusi platesnes išsilavinimo, saviugdos, įgūdžių tobulinimo perspektyvas (Sobotka 2008; Van de Kaa 2010). Švietimo sistemos pokyčiai prisidėjo prie moterų emancipacijos skatinimo, nes kaita įgalino moteris skirti daugiau dėmesio saviugdai, taip pat skatino intensyvesnį jų dalyvavimą darbo rinkoje (Van de Kaa 2010). T. Sobotka (2008) išryškina ir kitą švietimo sistemos gerinimo aspektą – išsilavinimas virto postmodernių vertybių sklaidos priemone. T. Sobotkos (2008) požiūriu, būtent išsilavinę asmenys buvo vertybių ir elgsenos, priskiriamos ADP koncepcijai, pirmieji propaguotojai.

Biologiniai ir technologiniai veiksniai

Efektyvių kontraceptinių priemonių atsiradimas, t. y. modernios kontracepcijos įsigalėjimas laikomas ADP pokyčių pradžios tašku (Van de Kaa 1987, 1997). Industrinėms, išsivysčiusioms visuomenėms nuo XX a. septintojo dešimtmečio tapo prieinama hormoninė kontracepcija (Van de Kaa 2010). T. Sobotka (2008), modernios kontracepcijos iškilimą priskirdamas prie technologinių veiksnių, juos papildė keletu elementų: pagalbinių apvaisinimo priemonių panaudojimas ir informacinių technologijų plėtra.

D. Van de Kaa (1997) požiūriu, būtent moderniosios kontracepcijos naudojimas ir pripažinimas priimtina tapo pagrindine individualios gimstamumo kontrolės priemone. Modernioji kontracepcija paveikė prokreacinę ir matrimonialinę elgseną dėl savitų privalumų – patogaus naudojimo ir prieinamumo, taip pat dėl aukštesnės kokybės nei ankstesnės priemonės. Atsiradus šiai kontracepcijai didėjo intervalai tarp pirmo ir antro vaiko gimimų šeimoje, mažėjo gimdomų kūdikių skaičius (Van de Kaa 1987, 1997). Tačiau būtent dėl šios kontracepcijos, anot D. Van de Kaa (1997), vedybas imta atidėlioti vyresniam amžiui, sumažėjo santuokų „iš reikalo“ (angl. *shot gun marriages*) skaičius. Naujosios kontracepcijos priemonės suteikė daugiau laisvės individams, ypač susituokusiems jauno amžiaus ar norintiems išvengti nesantuokinio nėštumo (Van de Kaa 1997). Tiesiog nebebuvo tokio mentalinio spaudimo, kad vaikas gims porai nenorimu metu. Kontracepcija šeimos formavimo procese įgavo naujos reikšmės, anksčiau tai buvo priemonė išvengti nenorimo nėštumo siekiant užtikrinti šeimos gerovę ir aukštesnę gyvenimo kokybę, o ADP metu tapo priemone, kuri leidžia išpildyti individo siekiamą savirealizaciją, išreikšti save. D. Van de Kaa (1997) požiūriu, modernioji kontracepcija, lyginant su tradicine, virto priemone, padedančia efektyviau planuoti šeimos ar poros gyvenimą. Tradicines kontraceptines priemones daugiau naudojo patyrusios susituokusios poros, tačiau moderniąsias aktyviausiai pradėjo naudoti būtent jaunesniosios susituokusios poros (Van de Kaa 1997).

Kontraceptinės priemonės, tokios kaip kontraceptinės tabletės, arba gimdos spiralės (angl. *intra uterine device* – IUD), plačiai naudojamos visame pasaulyje, tačiau yra išimčių – tai katalikiškos valstybės (Lenkija, Slovakija), kuriose tebevyrauja konservatyvesnės elgesio normos (Sobotka 2008). Toks kontracepcijos naudojimas, susietas su elgsena, tik patvirtina normų ir nuostatų svarbą ADP procese. Pavyzdžiui, Prancūzijoje perėjimas nuo tradicinės prie modernios kontracepcijos vadinamas antrąja kontracepcijos revoliucija, kai prokreacija tapo pasirinkimu, o nėštumas – sąmoningu sprendimu (Van de Kaa 1997; Lesthaeghe 2010).

Prie šios srities veiksmų priskiriamas ir nuo XX a. aštuntojo dešimtmečio pagerėjęs sterilizacijos prieinamumas. Sterilizacija ir abortai lėmė mažesnį nenorimų vaikų ar priverstinių santuokų skaičių, santuokų atidėjimą vėlesniam amžiui (Van de Kaa 1987). Sterilizacija leido išvengti galimų nėštumų, kai šeimos turėdavo norimą vaikų skaičių (Van de Kaa 1987). Sterilizacija ir abortai – pakaitinė nesėkmingos ar nepraktikuotos kontracepcijos priemonė, naudojama tik tada, jei tai socialiai priimta ar legalizuota (Van de Kaa 1997).

Vertybių, požiūrių, normų veiksniai ir elgsenos pokyčiai

D. Van de Kaa (1987), lygindamas PDP ir ADP, teigia, kad tradicinis perėjimas – altruistinis, o antrasis – individualistinis. Anot D. Van de Kaa (1987), ADP svarbiausi veiksniai susiję su žmonių požiūriais į gyvenimą ir gyvenimo filosofija. Tai ne vien demografinių pokyčių determinantai, o ir platesnių vakarietiško visuomenių kaitos padariniai. Iš esmės svarbiausi vertybinio lygmens veiksniai – individualizacija, emancipacija, laisvesnis gyvenimo stilius, galimybė jį rinktis ir besitęsianti sekuliarizacija.

D. Van de Kaa (1987, 1997, 2010) pasitelkia Ronaldo Ingleharto (1997) idėjas, kuris minėtus pokyčius įvardija postmodernizacijos koncepcijos pagalba, paveikusia šeimos formavimą ir suvokimą, prokreacinę elgseną. Pats D. Van de Kaa (1987) paraleliai, kaip, jo požiūriu, tinkamesnį terminą, vartoja progresyvizmą, išreiškiantį praeities nuvertinimą, naujovių paiešką dabartyje. D. Van de Kaa (1987) jau 1987 m. pristatė ir apibendrino vertybių kaitą Nyderlanduose, vykusią 1965–1987 m. laikotarpiu. Tuomet perėjimas prie naujųjų vertybių buvo akivaizdus. Individualizmo įsigalėjimas paskatino tai, kad imta nepaisyti anksčiau vertintų autoritetų ar kitų normatyvinių struktūrų, tokių kaip bažnyčia, tėvai, valdžia (Van de Kaa 1997; Lesthaeghe 2010). Būtent antrojo demografinio perėjimo metu visuomenėje iškeliamos ir palaikomos idėjos, skelbiančios, kad žmogus turi siekti asmens laisvės, tobulinti savo asmenybę, save

realizuoti, o gyvenimo kelio (angl. *life course*) organizacija – lanksti, vyraujantys gyvensenos stiliai – daugialypiai (Lesthaeghe 2010; Van de Kaa 2010). Kitaip suvokiamas individas ir jo laisvės rinktis, taip pat – siekti savirealizacijos tiek santykiuose, kurie palaikomi šeimoje, tiek darbinėje aplinkoje (Van de Kaa 2010).

R. Lesthaeghe'as (2010) vertybinius pokyčius bando analizuoti pasitelkdamas Abrahamo Maslowo poreikių piramidę ir jo aiškinimą, kad materialiniai poreikiai dėl ekonominės plėtros tampa nebe tokie svarbūs, nes yra vienaip ar kitaip patenkinami. Tai leidžia sutelkti dėmesį į nematerialiuosius poreikius, kai svarbus ne materialinis apsirūpinimas, solidarumas, bet tolerancija, emancipacija, individo autonomija, pripažinimas, savirealizacija, saviaktualizacija, darbas kupinas iššūkių, įdomus, atitinkantis lūkesčius, inovatyvus (Lesthaeghe 2010). R. Lesthaeghe'o (2010) požiūriu, būtent poreikių pasikeitimai suponavo ir vertybinę kaitą. Tam pačiam ADP procesui aiškinti ir veiksniams įvardyti pasitelkiami skirtingi terminai, idėjos ir prieigos, nors jais norima apibūdinti tuos pačius normų, nuostatų ir vertybių kaitos elementus. Vertybiniai pokyčiai pastebėti analizuojant ir Eurobarometro duomenis Vakarų Europos šalyse 1970–1999 m. laikotarpiu, kai postmaterialistinės vertybės vis labiau stiprėjo su kiekviena karta (Tormos 2009). Gyvenimo standartai ir kokybė siejami su išsilavinimu, savęs motyvavimu, savirealizacija ir pajamomis, visas dėmesys sutelkiamas į individą ir jo poreikių patenkinimą (Van de Kaa 2010).

Dar vienas svarbus aspektas – seksualinė revoliucija. Dar 1995 m. R. Lesthaeghe'as (1995), pasitelkdamas Edwardo Shortero idėjas, išskiria dvi seksualines revoliucijas: 1) partnerio pasirinkimo pokyčiai virto individualiu pasirinkimu, paremtu partnerio patrauklumu, o ne nulemtu tėvų; 2) erotikos ir seksualinių santykių akcentavimas žmogaus gyvenime. Seksualinė revoliucija, jo nuomone, paveikia visuomenę – įsitvirtina požiūris, kad seksualiniai santykiai palaikomi ne vien prokreaciniais tikslais, ankstėja seksualinių santykių debiutas, prie to prisideda kontracepcija ir juridiniai pokyčiai, paskatinę skyrybų ir sutuoktinių gyvenimo atskirai pagausėjimą. T. Sobotka (2008) mini, kad įvairių nesusituokusių amžiaus grupių asmenų seksualinis aktyvumas, ypač vakarietiškoje šalyse, suvokiamas kaip įprasta gyvenimo dalis.

Reikėtų paminėti lyčių revoliuciją, apibūdintą R. Lesthaeghe'o (2010) ir pasireiškiančią pakitusia moters pozicija. Moteris nebėra priklausoma nuo vyro ar sutuoktinio, ji neturi jam patarnauti; lyčių vaidmenų asimetrija mažėja, o moters ekonominė autonomija didėja. Tuo pačiu, silpnėja įsigalėjęs vyro maitintojo ir moters namų šeimininkės modelis (Lesthaeghe 2010). T. Sobotka (2008) prie lyčių revoliucijos dar prideda teiginį, kad išsilavinusių, aktyviai darbo rinkoje dalyvaujančių, ekonomiškai nepriklausomų ir siekiančių karjeros moterų skaičius auga. Negana to, daugelyje šalių,

nepaisant išliekančios šeimos svarbos, individai vis daugiau dėmesio skiria savirealizacijai, kuri nebesiejama su vaikų susilaukimu, nes dėmesys krypsta į laisvalaikį su draugais, pramogas (Sobotka 2008).

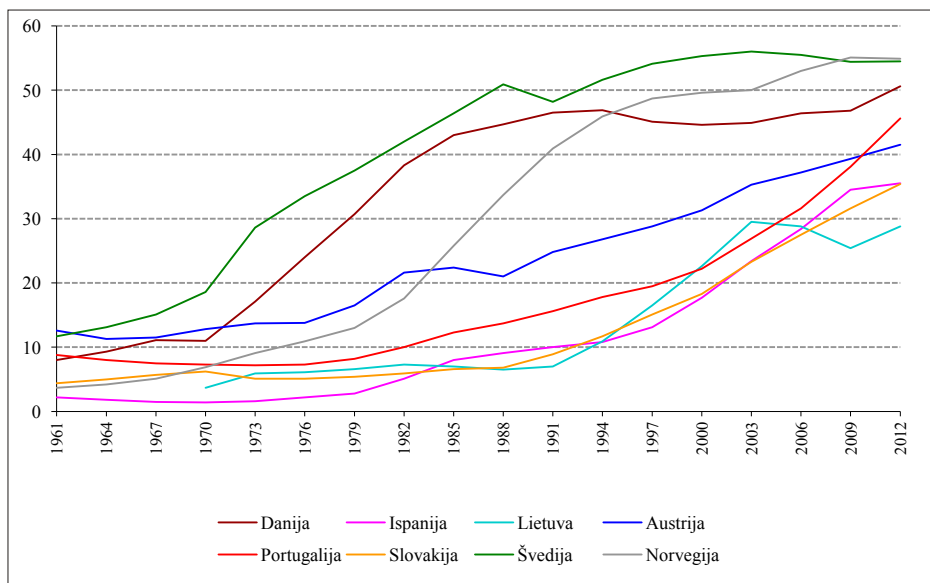
T. Sobotkos (2008) teigimu, yra tiesioginis ryšys tarp vertybinių orientacijų kaitos ir elgesio, orientuoto į šeimos formavimą, pokyčių. Tai R. Lesthaeghe'as, Johanas Surkynas (2004) įvardija kaip vieną esminių ADP teorijoje aptinkamų ryšių. Perėjimas prie kitokių vertybių siejamas su daugybe pokyčių: „perėjimas nuo santuokos prie kohabitacijos; nuo vaikų, kaip šeimos centro, iki partnerių, kaip šeimos centro; nuo kontracepcijos naudojimo siekiant išvengti neplanuotų nėštumų prie sąmoningo naudojimo; apsisprendimo, kada turėti vaikų ir ar turėti vaikų“ (Van de Kaa 1987, 8). Nėgama to, pažymima, kad tokia vertybių kaita susijusi su liberalesniu požiūriu į abortų įteisšinimą, sterilizaciją ir modernios kontracepcijos naudojimą (Van de Kaa 2010). Vertybių kaita, kai susitelkiama į individualizmą, pakeitė prieš tai buvusių santuokų, skyrybų ir kohabitacijos rodiklius, požiūrį į šeimą ir jos formavimą (Van de Kaa 1987, 1997; Lesthaeghe 1995; Lesthaeghe, Surkyn 2004). Tai, kad vertybių įsigalėjimas priklauso ir nuo šeimos formavimo ypatybių, įrodo R. Lesthaeghe'o, J. Surkyno (2004) tyrimas, kuriame pateikiamos tokios išvalgos: 1) postmoderniosios vertybės labiausiai paplitusios tarp kohabituojančių bevaikių asmenų, o mažiausiai – tarp susituokusių tėvų, kurie nekohabitavo; taigi – kuo anksčiau pradeda kohabituoti, tuo labiau linkstama į nekonformistiškas vertybes; 2) šio pobūdžio vertybės gajesnės tarp vienišų ir išsiskyrusių asmenų.

Pakito ir santykių pobūdis. Poroje palaikyti diadinius santykius, R. Lesthaeghe'o (1995) nuomone, gali būti vis sudėtingiau dėl savirealizacijos siekių, individualizmo, egalitarinių vertybių lyčių klausimais puoselėjimo, galimai keliamų aukštesnių reikalavimų partneriui, kuriuos sunku išpildyti. Vyro ir moters santykiuose svarba teikiama asmens vertybių puoselėjimui, laisvei ir orumui, suvokiant tai kaip reikiamus dalykus siekiant savirealizacijos (Van de Kaa 2010). Taip ima reikštis naujosios vertybės.

Kohabitacijai skirta nemažai dėmesio, analizuotas kitęs kohabitacijos socialinis pripažinimas skirtingose visuomenėse, jos suvokimas ir vertinimas. T. Sobotkos (2008) požiūriu, kohabitacija pasidaro tolygi santuokai, o kohabitacijos pavyzdžiu anksčiau laikyta deviacija tampa socialine institucija (Van de Kaa 1987). Vis dėlto vėliau D. Van de Kaa (1997) pasitelkia ir Christopherio Prinzo (1995) idėjas, kuriose nurodomi keturi kohabitacijos vystymosi etapai: deviacija, santuokos preliudija, santuokos alternatyva, santuokos tipas. Pastebėtina, kad abu autoriai suteikia tą pačią prasmę kohabitacijai galutiniam jų nurodytame taške, tačiau antrasis paaiškinimas išsamesnis ir informatyvesnis. Vieningos nuomonės kohabitacijos įsigalėjimo atžvilgiu nėra. T. Sobotka (2008) pažymi, kad yra šalių (Rumunija,

Ispanija), kuriose kohabitacija nesulyginama su santuoka ir laikoma ikisantuokine partnerystės faze, nepaisant esamų teigiamų nuostatų jos atžvilgiu. Tačiau ir šiuo atveju santuoka kaip institutas nepraranda svarbos, ir nesantuokusios poros vis dėlto planuoja tuoktis (Sobotka 2008), nors santuoka nebelaikoma universaliai reikalinga institucija, teikiančia ekonominę saugumą, kai asmenys vienas kitam įsipareigoję (Van de Kaa 2010). D. Van de Kaa (1997) požiūriu, kohabitacija tapo lengvu pasirinkimu poroms, kurios galimai tuokdavosi tik tada, kai norėdavo susilaukti vaikų ar neplanuoto nėštumo atvejais. Pastebėtas išaugęs ir nėščių nuotakų skaičius. Kohabitacija taip pat paplito tarp išsiskyrusių ir našlių. Kohabitacijos ir kiti ADP pokyčiai persipina su vertybine kaita. Dar 1995 m. R. Lesthaeghe'as (1995) pastebėjo, kad vakarietiškoje šalyje esama abipusio ryšio tarp kohabitacijos ir sekuliarizacijos: kuo didesnė sekuliarizacija, tuo labiau paplitusi ir kohabitacija, tačiau kohabitacijos plėtra tik dar labiau skatina ir sekuliarizaciją; taip pat kohabitacija susijusi ir su antiautoritarinėmis vertybėmis.

Pakito ir vaiko vaidmuo, jo samprata šeimoje. Pokyčius požiūryje į vaikus ir jų reikšmę šeimoje pastebėjo Philippe'as Ariesas (1962), nagrinėdamas vaikystės istoriją. Vaikas, kaip jau minėta remiantis D. Van de Kaa (1987), buvo laikytas centrine šeimos figūra, į kurią investuojama finansiškai. T. Sobotka (2008) dar pridėdavo, kad vaikų turėjimas dažniausiai planuojamas, savanoriškas, apsvaistomi galimi gyvenimo būdo, partnerystės ir šeimos ekonominės gerovės pokyčiai. Taip pat visuomenė ėmė atlidžiau žiūrėti į vaikų gimimą ne santuokoje, pagausėjo nesantuokinių vaikų (tai iliustruoja 2 pav.), plinta savanoriška bevaikystė, santuokos dažnai atidedamos iki nėštumo, gimdoma vyresnio amžiaus (Van de Kaa 1997; Lesthaeghe, Surkyn 2004). Vaikai, gimę ne santuokoje, ne taip stipriai stigmatizuojami, ypač tarp jaunimo ir didelių miestų gyventojų; liberaliau vertinamos moterys, vienos auginančios vaikus (Van de Kaa 1987; Sobotka 2008). T. Sobotkos (2008) požiūriu, nepaisant ADP sklaidos, vaikai ir tėvystė išlieka prioritetingos ir universalios vertybės. R. Lesthaeghe'o apibendrinimu (1995), santuokų ir tėvystės atidėjimas interpretuojamas skirtingai: gali būti laikomas tiek įsipareigojimų stiprinimu, tiek silpnėjimu aiškinant, kad santuoka ir tėvystė atidedami dėl to, jog vertinami mažiau, arba kaip tik atvirkščiai, – vertinami labiau.

**2 PAV. NESANTUOKINIŲ VAIKŲ DALIS EUROPOS ŠALYSE
1961–2012 M. (PROCENTAIS)**

Šaltinis: Eurostat 2015.

ADP smarkiai paveikė šeimos ir namų ūkio formavimą. Vertybinė kaita, pasireiškusį sekuliarizmu, egalitarizmu, nekonvencine morale ir etika, asmens saviraiškos iškilimu, santuokinio gyvenimo ir partnerystės etikos kaita, turėjo ypač daug įtakos (Lesthaeghe 1995; Lesthaeghe, Surkyn 2004). Asmenų, gyvenančių tame pačiame namų ūkyje, skaičius taip pat sumažėjo, išaugo vieno asmens namų ūkių skaičius (Van de Kaa 1987). Pokyčiai formuojant namų ūkį buvo nevienareikšmiai, paveikti ne vien vertybinių veiksmų. Tam įtakos turėjo ekonomika, istorinis kontekstas, politika, darbo rinkos ir būsto įsigijimo sąlygos, tėvų ir vaikų santykių kaita, vidutinės tikėtinos gyvenimo trukmės ilgėjimas (Van de Kaa 1997).

Be jau minėtų pokyčių, paskatintų normų ir nuostatų kaitos, permainos įvyko ir bendruomeniniuose santykiuose: individas daugiau dėmesio sutelkia į save, o pilietinės, bendruomeninės pareigos išpildomos rečiau, susilpnėja bendruomeniniai ryšiai ir socialinė sankiba, socialinis kapitalas kinta, persiorientuoja į ekspresyvesnius socialinius ryšius (Lesthaeghe 2010). Pasikeičia ir socializacija, dažniau sieta su socialiniais aspektais – lojalumu, konformizmu, solidarumu, ji tampa labiau orientuota į individą ir jo asmenybės raišką, autonomiją, – ekspresyviūs socialinius vaidmenis (Lesthaeghe 2010).

Apibendrinant galima teigti, kad šiose ADP diskusijose išskiriamos kelios pagrindinės veiksmų grupės. Esminiai ekonominiai ir socialiniai veiksniai, teigiamai paveikę asmens laisvę, saugumą ir saviugdos galimybes, aprėpia pajamų, socialinio aprūpinimo ir socialinės apsaugos sistemos pokyčius. O moderniosios kontracepcijos įsigalėjimas siejamas su ADP pradžia: šios priemonės suteikė galimybę individualiai kontroliuoti gimstamumą, praplėtė individų savirealizacijos galimybes, dėl savitų privalumų pakeitė vaikų susilaukimo ir matrimonialinę elgseną. Daug dėmesio skiriama vertybiniais pokyčiams, susietiems su ADP ir veikiantiems šį procesą, t. y. individualizacijai, savirealizacijai, emancipacijai, anksčiau vertintų normatyvinių struktūrų nepaisymui ir individo autonomijai. Pastariesiems veiksniams apibūdinti gali būti naudojamos postmodernizacijos ir progresyvizmo koncepcijos, taip pat galima aiškinti pasitelkus ir materialiuosius poreikius. Asmens elgseną paveikė ir seksualinė revoliucija: seksualiniai santykiai suvokiami ne tik kaip skirti prokreacijai, ankstėja seksualinių santykių debiutas. O moters padėtį visuomenėje keičia lyčių revoliucija. Visi minėti vertybiniai ir normų pokyčiai svarbūs dėl tiesioginės sąsajos su kitais faktoriais: šeimos formavimo ir kontraceptinės elgsenos pakitimais, poroje partnerių palaikomais vis labiau individualizuotais ir į savirealizaciją nukreiptais santykiais, taip pat – kohabitacijos tapsmu tolygia santuokai socialine institucija.

Antrojo demografinio perėjimo plitimas ir variacijos

D. Van de Kaa (2002) ADP įvardija kaip naują industrializuotų šalių demografinės raidos etapą, kai gimstamumas visapusiškai kontroliuojamas. Visuomenėse, kurios pasiekusios aukštą socioekonominį išsivystymą, kontracepcijos priemonės prieinamos ir prokreacija yra atsieta nuo seksualumo, naujas perėjimas jau paplitęs (Van de Kaa 2010). Tačiau, Van de Kaa (2002) teigimu, ADP metu pastebėti gimstamumo lygio pokyčiai nebuvo prognozuoti ir įsivaizduoti, nes ankstesnėse populiacijų projekcijose prognozuota, kad ir po 1965 m. tęsis PDP pabaigoje susiklosčiusi kartų kaitą užtikrinanti gimstamumo situacija. R. Lesthaeghe'o (1995, 2010) požiūriu, pirmieji ADP ženklai išryškėjo dar 1950 m., kai JAV ir Skandinavijos šalyse buvo pastebėtas išaugęs skyrybų lygis ir ilgalaikių išpareigojimų santuokoje nutraukimas. Vis dėlto ADP pradžia paprastai įvardijami 1965 m., kai naujasis namų ūkio formavimo modelis, pasižymintis vėlesniu santuokos amžiumi, kohabitacijos paplitimu, prokreacija nesantuokoje, išaugusių skyrybų lygiu, gimdymo atidėjimu vyresniam amžiui, pirmiausia pradėjo plisti XX a. septintajame dešimtmetyje Skandinavijos šalyse, greitai – ir Vakarų Europoje,

o paskutiniame XX a. dešimtmetyje atsirito ir į Vidurio bei Rytų Europą (Lesthaeghe, Surkyn 2004).

Reikėtų paminėti, jog ADP teorijos D. Van de Kaa (1987) neuniversaliuoja ir teigia, kad perėjimas visose Europos šalyse reiškiasi nevienodai. Aptardamas ADP plitimą D. Van de Kaa (1997) skatina atsižvelgti į jau minėtus technologinius, struktūrinius ir kultūrinius veiksnius: kontracepcija, abortai, sterilizacija ne tuo pačiu metu išplito ar buvo legalizuoti įvairiose šalyse; gyvenimo atskirai nuo tėvų, įsidarbinimo galimybės – skirtingos; egzistuoja kultūrinių normų ir vertybių skirtumai. Pavyzdžiui, Šiaurės Europos šalyse idėja, kad individas gali laisvai reguliuoti gimstamumą pasitelkdamas kontracepciją, išplito labai plačiai ir greitai (Van de Kaa, 1997). R. Lesthaeghe'as (2010), neapsiribodamas vien Europa, mini, jog ADP plinta ir Azijoje.

ADP prasidėjo vakarietiškesnėse šalyse – Skandinavijoje ir Vakarų Europoje. R. Lesthaeghe'as (1995) apibendrinamas vakarietiškujų šalių šeimos formavimo pokyčius jau XX a. šeštojo dešimtmečio ADP kontekste netgi išskiria bendruosius kaitos etapus: 1) iniciacijos etapas – 1955–1970 m., kai dar labiau išaugo skyrybų lygis, gimstamumas sumažėjo visose amžiaus grupėse, tačiau santuokų atidėjimo vėlesniam amžiui periodas ne toks intensyvus, nors iki tol stebėtos augimo tendencijos; pokyčiai sutapo būtent su minėtos modernios kontracepcijos atsiradimu ir naudojimu; 2) 1970–1985 m. – ikisantuoikinė kohabitacija ima plisti iš Šiaurės Europos šalių, tačiau rodikliai fiksuoja sutapimą ir su mažėjančiu santuokų skaičiumi, taip pat išauga nesantuokinių gimimų skaičius, bet gimstamumo lygis vis dar išlieka žemas; 3) 1985 m. ir vėliau – rodikliai stabilizuojasi ties aukštu skyrybų lygiu, stebimas ir antrųjų santuokų skaičiaus mažėjimas, tačiau tai pakeičiama naujais fenomenais – kohabitacija ir gyvenimu tarsi kartu, bet tuo pačiu ir atskirai (angl. *living apart together* – LAT).

Tyrėjai ir ADP kritikai (pavyzdžiui, Coleman 2004), svarstė, kad ADP galimai nepasieks Vidurio ir Rytų Europos. R. Lesthaeghe'as (2010) pastebėjo, jog ADP tempai sulėtėjo XX a. devintajame dešimtmetyje ir Europos regionai, kuriuose pasireiškė su ADP siejama elgsena, apsiriboja Alpėmis ir Pirėnais. R. Inglehartas (1997) tokius vertybių ir normų pokyčius įvardija „Tyliosios revoliucijos“ terminu ir tai, anot R. Lesthaeghe'o (1995, 2010), negali būti atsieta nuo istorinio konteksto kalbant apie demografinius pokyčius. To pavyzdžiai, keitę gyventojų nuostatas, atsižvelgiant į religinių ir politinių doktrinų galią tam tikrose šalyse, – Reformacija ir Kontrreformacija arba demokratija. Tai reiškia, kad ir Sovietų Sąjungoje vyravusi politika, atsižvelgiant į R. Lesthaeghe'o (1995; 2010) nuostatą, turėjo reikšmės demografinės elgsenos pokyčiams Vidurio ir Rytų Europoje. Tai vėliau patvirtino T. Sobotka (2008), kuris išryškino Vidurio ir Rytų Europoje kultūrinės kaitos ašį – ekonomiką. R. Lesthaeghe'as (2010) pažymi, jog kai

kurie demografoi ir Jungtinių Tautų Europos ekonomikos komisijos ekspertai nesutiko su tuo, kad Vidurio ir Rytų Europoje vyksta ADP. Teigiama, jog matrimonialinės ir prokreacinės elgsenos pokyčiai, kaip rodo statistiniai duomenys, būdingi ADP, yra ekonominės krizės ir perėjimo prie naujo ekonomikos modelio – kapitalizmo, padariniai (Lesthaeghe 2010). Vis dėlto tai buvo paneigta, nes pasibaigus ekonominiams nestabilumams individų elgsena nesugrįžo į prieškrizinio laikotarpio poziciją. Davidas Colemanas (2004) kritikuoja ir tai, kad pokomunistinių šalių pokyčiams, žlugus režimui ir taikant ADP modelį, tinkamesnis už postmaterializmą terminas būtų tiesiog anomija, kaip sąvoka, padedanti atspindėti tuo metu buvusią sumaištį, ypač skurdesnėse šalyse, nes po režimo žlugimo buvusi situacija – ekonominis nuosmukis, išaugęs bedarbystės lygis, politinis nesaugumas, prarastas materialinis apsirūpinimas – tikrai negali būti siejama su ADP minimumu postmaterializmu.

Ekonominiai nestabilumai ir jų sukeltos visuomenės transformacijos veikė ADP plitimą šiame regione, tačiau vertybės ir požiūriai taip pat atliko svarbų vaidmenį. Teigiamas šeimos transformacijos pokyčių vertinimas ir socialinis pageidaujamumas priklauso nuo jų įsigalėjimo laikotarpio ir trukmės, tačiau svarbu neužmiršti ir požiūrių bei vertybių (Stankūnienė, Maslauskaitė 2008). Skirtingų vertybių įsigalėjimas susijęs ir su skirtingų elgsenų paplitimu bei vertinimu: labiau sekuliarizuotoje ir individualistinėje Rytų Vokietijoje šeimos transformacijos vertinamos palankiau nei Lenkijoje, kuri labiau katalikiška ir laikosi šeimos vertybių (Stankūnienė, Maslauskaitė 2008).

Po komunistinės valdžios žlugimo ADP bruožai nuvilnijo šioje Europos dalyje paeiliui, pradedant nuo vedybų vėlesniame amžiuje iki santuokinės kohabitacijos padažnėjimo, o laikui bėgant ir periodinio suminio gimstamumo rodiklio smukimo žemiau 1,3. 2001 m. buvo nuspręsta tokį gimstamumo lygį pavadinti ypač žemu (angl. *the lowest low fertility*) (Lesthaeghe 2010). Santuokos atidėjimas vėlesniam amžiui galimai sukėlė ir atidėjimą susilaukti vaikų vyresnio amžiaus (Lesthaeghe 2010). Vis dėlto T. Sobotka (2008) kiek kitaip įvardija šio regiono situaciją pabrėždamas, kad kohabitacija ypač plito ir buvo suvokiama labai nevienareikšmiškai skirtingose šalyse, pavyzdžiui, Bulgarijoje, Estijoje, Vengrijoje, Latvijoje, Slovėnijoje kohabitacijos rodikliai augo greitai, tuo metu kohabitacija imta suvokti kaip įprasta santykių tarp partnerių palaikymo dalis, o Lietuvoje, Lenkijoje, Ukrainoje, Rumunijoje kohabitacija taip sparčiai neplito.

Svarbu paminėti, kad XX a. dešimtajame dešimtmetyje Rytų Vokietijoje ir Slovėnijoje šeimos kaita buvo pažengusi ADP link, pokyčiai prasidėjo jau septintajame–aštuntajame dešimtmečiais, atsižvelgiant tiek į partnerystės formavimą, tiek į gimstamumo modelius, o aštuntajame–devintajame

dešimtmečiais kaita prasidėjo ir Vengrijoje bei Čekijoje (Stankūnienė, Maslauskaitė 2008). Lietuvoje, kaip vienoje iš pokomunistinio bloko šalių, šeimos instituto ir gimstamumo modelių pokyčiai prasidėjo kaip ir likusioje Rytų ir Vidurio Europos dalyje – XX a. paskutiniajame dešimtmetyje. Nors šio regiono šalys sujungiamos, tačiau Lietuvoje šeimos transformacija buvo vėlesnė ir lėtesnė (Stankūnienė, Baublytė 2009). Iki paskutinio praėjusio amžiaus dešimtmečio Lietuvoje stebėtas santuokų „jaunėjimas“, tačiau tik paskutiniajame dešimtmetyje reiškiasi tokie šeimos deinstitutionalizacijos požymiai kaip santuokų atidėjimas vyresniam amžiui, nesantuokinių porų plitimas, nors kohabitacijos pradėjo sklisti dar iki šio laikotarpio, bet tai vyko palyginti lėtai ir buvo žemo lygio (Stankūnienė, Baublytė 2009).

Analizuojant ADP šiame regione negalima ignoruoti šalių kultūrinių, vertybinių, ekonominių skirtumų. Kuo anksčiau įvyko transformacija ir kuo labiau ji yra pažengusi, tuo teigiamesni jos vertinimai. Vis dėlto regiono šalių vertybinės orientacijos transformavosi, pakito požiūris į šeimą ir vaikus, nors šiuo atveju, priklausomai nuo kitų charakteristikų, individualizmas labiau įsigalėjo urbanizuotose, jaunų asmenų, geriau išsimokslinusiųjų populiacijose (Sobotka 2008; 2011). T. Sobotkos (2008) nuomone, vertybiniai, požiūrių pokyčiai nevienareikšmiai. Nepaisant vakarietiško vertybių, postmodernios elgsenos sklaidos, kai kuriose šalyse, pavyzdžiui, Rumunijoje padėtis ADP plitimo metu buvo prieštaringa, nes ten konservatyvusis elgesys vis tiek palaikomas, nors ir esant materialiniam nesaugumui (Sobotka 2008). Dar vienas prieštarumas: pokyčiai, kurie paprastai priskiriami ADP, pavyzdžiui, padidėjęs nesantuokinis gimstamumas, siejami ne su idėjine, o su ekonomikos, kultūros, politikos kaita (Sobotka 2008). Šis regionas, T. Sobotkos (2011) manymu, išsiskiria ir tuo, kad vis dar teikia labai didelę svarbą tėvystei, iš dalies palaikomi ir tradiciniai lyčių vaidmenys, ir vyro maitintojo šeimos modelis.

Pietinėje Europoje ADP pasireiškė kiek kitaip, tačiau variacijų šiame regione būta ir PDP metu. R. Lesthaeghe'o (2010) teigimu, nors ir vėliau nei Vakaruose, santuokos ir nėštumas imta atidėti vyresniam amžiui, kaip ir būdinga ADP, bet ganėtinai intensyviai ir netgi intensyviau nei Šiaurės ar Vakarų Europoje, regionuose, kuriuose ir prasidėjo ADP. Nepaisant to, kad šie bruožai vis dėlto reiškėsi, trūko kitų ADP dėmenų, ir to priežastis – „stiprios šeimos“, ypač būdingos Italijai, kur šeimoje palaikomas solidarumas, intensyvūs tarpgeneraciniai santykiai, vaikai palieka šeimą tik prieš pat santuoką, o santuoka dažnai suvokiama kaip neatsiejama nuo prokreacijos, išlaikomi tradiciniai lyčių vaidmenys, ir tėvų namai paliekami rečiau (Lesthaeghe 2010). Pietų Europoje vėliau legalizuotos skyrybos ir stigmatizuojamas gyvenimas ne santuokoje (Van de Kaa, 1997) prisideda prie ADP plėtros variacijų. Žvelgiant į šį regioną iš ADP pozicijų nereikėtų

suvokti ADP kaip proceso, turinčio vieną sklaidos trajektoriją – to pavyzdys kohabitacijos išplitimas ir vaikų gimdymo atidėjimas vyresniam amžiui, kai Vakarų Europoje šie pokyčiai vyko beveik paraleliai, o Pietų Europoje gimdymai pradėti atidėti vėlesniam amžiui jau dvidešimt metų anksčiau, nei pradėjo plisti kohabitacija (Lesthaeghe 2010).

R. Lesthaeghe'as (2010, 2011) neapsiriboja Europa ar vakarietiškomis šalimis, kalbėdamas apie ADP plėtrą ir remdamasis empiriniais duomenimis demografas teigia, kad ADP, su tam tikra specifika, pasireiškia ir Azijos šalyse (Japonija, Singapūras, Pietų Korėja). ADP raiška vyksta jau ir Lotynų Amerikoje (Esteve ir kt. 2013).

Azijos šalyse stebimas ADP plitimas, nepaisant gajos ADP kritikų nuomonės, skelbiančios, kad šie demografiniai pokyčiai yra išimtinai Europos fenomenas. Jau 2004 m. japonų demografai teigė, jog kai kuriose Azijos šalyse – Japonijoje, Singapūre, Honkonge, Pietų Korėjoje, Tailande, Kinijoje, Taivane – galima stebėti ADP požymių (Atoh, Kandiah, Ivanon 2004): 1) gimstamumas žemo lygio – suminis gimstamumo rodiklis visose reproduktyvaus amžiaus moterų kartose nesiekia 2,1; 2) santuokos ir gimdymai atidedami vėlesniam amžiui; 3) pastebėtas ir kohabitacijų bei nesantuokinių gimdymų skaičiaus didėjimas, manant, jog tai galėjo skatinti ir santuokų atidėjimą. Tam, kad ADP plinta šiose šalyse, pritarė ir Lesthaeghe'as (2010, 2011), atlikdamas jau vėlesnius tyrimus ir teigdamas, jog, bent jau remiantis Azijos šalių tyrėjų (Atoh, Kandiah, Ivanon 2004) įvadytais bruožais, vykstantys procesais prilygsta priskiriamiems ADP.

Lotynų Amerikoje nuo XX a. aštuntojo dešimtmečio didėjo kohabitacijos rodikliai, kurie ypač išaugo įžengus į XXI a., o 2013 m. duomenimis, kohabitacijos rodiklių augimas ypač intensyvus 25–29 metų amžiaus moterų grupėje, taip pat stebimi ir kiti ADP raiškos bruožai: gimdymų atidėjimas vyresniam amžiui, kuris heterogeniškas išsilavinimo, klasės ir rasės aspektu kaip ir santuokos atidėjimas vėlesniam amžiui (Esteve et al. 2012; Esteve et al. 2013). Lotynų Amerikoje kartu su kohabitacijos plitimo požymiais pastebėti ir vertybiniai pokyčiai: liberalizmo, sekuliarizacijos, emancipacijos, ryškesnių egalitarinių lyčių santykių ir nekonformistinio, individualistinio elgesio plėtra (Esteve et al. 2012). Tiek paplitusi naujoji elgsena, tiek vertybiniai pokyčiai atspindi ADP teorijoje iškeltas idėjas, nors, kaip ir jau aptartais atvejais, kontekstinių ypatybių neišvengiama.

Apžvelgiant kontinentų patirtis ir susidūrus su ADP reikėtų pažymėti, kad procesas nėra visiškai universalus ir vienodai pasireiškiantis visais atvejais. Kaip ir pabrėžia D. Van de Kaa (2010), analizuojant demografinę elgseną negalima užmiršti kultūrinio konteksto, skirtumų tarp šalių ir jų viduje. ADP plėtrai svarbus modernios kontracepcijos priemonių ir abortų prieinamumas, lyčių vaidmenys, valdžios politikos priemonės, pajamos,

išsilavinimas. Tyrimų duomenimis (Population Reference Bureau staff 2004), šalyse, kuriose žemas gimstamumo lygis ir geras modernios kontracepcijos priemonių prieinamumas, moterys vidutiniškai turi mažiau vaikų, nei, jų teigimu, ketino turėti. Kiek daugiau žinoma apie išsilavinimo svarbą. Būtent išsilavinimo svarbą vertybių, požiūrių, elgesio modelių sklaidai ir priėmimui išryškino R. Lesthaeghe'as ir J. Surkynas (2004). T. Sobotka (2008) pateikia paradoksalią skirtingų socialinių grupių situaciją pažymėdamas, kad žemesnį išsilavinimą turintieji dažniau laikosi tradicinių vertybių ir gali netgi atmesti perėjimo keliamus tokius šeimos pokyčius kaip nesantuokinis nėštumas ar ilgalaikė kohabitacija. Tačiau išsilavinimo kaip ir bet kurio kito galimo veiksnio negalima suabsoliutinti, būtina suvokti ir kontekstinių ypatybių reikšmę. Šiuo atveju svarbu ir šalies ar teritorijos, kurioje dirba moteris, ekonominė padėtis, socialinėje erdvėje vyraujantis požiūris į dirbančias motinas, vaikų priežiūros (angl. *childcare*) paslaugų prieinamumas, gaunamos pajamos ir lyčių vaidmenys (Sobotka 2008). Nepaisant egzistuojančių panašumų ir istorinių tendencijų variacijos tarp valstybių viename pasaulyje šiuo klausimu vis dėlto įvairios.

Taigi ADP, XX a. septintajame dešimtmetyje neprognuotai pradėjęs plisti Skandinavijos šalyse, kuriose pastebėti pirmieji šio naujo perėjimo bruožai, greitai pasiekė Vakarų Europą. Kiek vėliau, nepaisant sulėtėjusių plėtros tempų, pasiekė ir Vidurio bei Rytų Europą. Saviti ADP plėtros požymiai pastebėti Azijoje ir Lotynų Amerikoje, nepaisant pareiškimų, kad ADP – išimtinai europietiškas fenomenas. Perėjimo plitimas ir bruožų raiška nėra universalizuojama, nors ADP kai kuriais atvejais apibendrintai įvardijamas vakarietiškojo šalių – Skandinavijos ir Vakarų Europos – fenomenu. Įvairūs autoriai pabrėžia, kad plitimui ir proceso sampratai svarbūs kiekvienos šalies ar regiono kultūriniai, ekonominiai ir vertybiniai skirtumai, galimos įvairios variacijos.

Antrojo demografinio perėjimo kritika

ADP kritikuotas įvairiais aspektais – koncepcijos, universalumo, pritaikymo, statistinio nuoseklumo bei išmatavimo atžvilgiu, diskutuota, ar apskritai galima išskirti dar vieną demografinį perėjimą. Vis dėlto D. Colemanas (2004) ADP įvardija kaip idėją, kuri naudinga ir kūrybinga, ir kad tai yra tik vienas iš bandymų, pasitelkiant empirinius duomenis, apibendrinti ir sukurti modelį, parodantį demografinę kaitą. Jo nuomone, teorija netinkamai įvardijama, nes „tai yra labiau ne perėjimas, o tam tikrų pasirinkimų rinkinys, kol kas apribotas laiko ir erdvės būtent kai kurių Šiaurės ir dalies Vakarų Europos bei angliškai kalbančiųjų šalių“ (Coleman 2004, 22).

ADP ginčijamas netgi kaip demografinis perėjimas. D. Colemanas (2004), aptardamas šį kritikos aspektą, teigia, kad ADP negali būti laikomas demografiniu perėjimu dėl keleto priežasčių: 1) esminės transformacijos sukeltos elgsenoje; 2) ADP koncepcija atsietą nuo mirtingumo, populiacijos augimo ar smukimo, senėjimo, vidinės ar tarptautinės migracijos. D. Van de Kaa (1987, 2002, 2010) ir R. Lesthaeghe'as (2010), priešingai pareiškiant kritikai, savo darbuose ADP sieja su populiacijos pokyčiais, mini gyventojų skaičiaus mažėjimą, migracijos procesus.

ADP taip pat kritikuotas kaip koncepcija. T. Sobotka (2008) pripažįsta, kad pati perėjimo idėja ir termino naudojimas apibrėžia baigtinį procesą, tačiau ADP ribos formaliai nežinomos ir procesas nėra pasibaigęs. Panašios nuomonės laikosi D. Colemanas (2004) ir ADP lygina su PDP, kuris nėra cikliškai kintantis ir jau baigęsis beveik visose šalyse. Nors iš tikrųjų galima identifikuoti šio proceso plėtos trajektorijas ir bendrus bruožus, o tai patvirtina ADP kaip tam tikro bendro modelio buvimą. D. Van de Kaa (2010) teigimu, pats terminas „demografinis perėjimas“ yra vartojamas plačiai, tačiau suvokiamas skirtingai. Kai kuriais atvejais perėjimas sutapatinamas su „gimstamumo perėjimu“ (angl. *fertility transition*) arba tiesiog bet kuria populiacijos kaita, tačiau sąvokos „kaita“ naudojimas taip pat problemiškas. D. Van de Kaa (2010) pripažįsta, kad ADP taikyti būtų „perėjimo“ terminą, lyginant su PDP, kiek sudėtinga dėl esamų šių perėjimų skirtumų. „Revoliucija“, vieno iš ADP idėjos pradininkų nuomone, yra galimai tinkamesnė sąvoka vykstantiems pokyčiams įvardyti. Siūlytos ir kitokios sąvokos: „režimas“, „pusiausvyros siekimas“, „difuzija“ ir kt., tačiau kiekviena jų taip pat kritikuota (Van de Kaa 2010). D. Van de Kaa (2002) pripažino, kad analizuodami Nyderlandų ir Belgijos statistinius duomenis jie kartu su R. Lesthaeghe'u 1985 m. pastebėjo pokyčius, kurie dabar įvardijami ir suvokiami kaip priklausantys ADP. Tuo metu jie svarstė, kokia koncepcija būtų tinkama. Nepaisant kilusių abejonių buvo pasirinktas būtent „antrojo demografinio perėjimo“ terminas. Jau 1987 m. D. Van de Kaa (1987) buvo tikras, kad tokia sąvoka tinkama. Vis dėlto D. Colemanas (2004), nepaisydamas išreikštos kritikos ir abejonių, skatina pripažinti ADP fenomeną ir koncepciją, daugelio mokslininkų naudojamą vykstantiems demografiniams pokyčiams apibūdinti, tačiau tuo pačiu metu iškelia ir idėją, kad perėjimas nėra antrasis. D. Colemanas (2004) abejoja ir tuo, ar ADP yra naujas perėjimas, ar tai tiesiog PDP tęsė. Šio kritiko (Coleman 2004) teigimu, jeigu susitelksime tik į elgsenos pokyčius, konkrečiai – matrimonialinę elgseną, Europos populiacijų istorinė apžvalga rodytų, jog tai ne antrasis, o ketvirtasis ar net penktasis perėjimas.

Kritikų svarstomos ir ADP teorinio modelio pritaikymo galimybės, jo universalumas, padedantis tuo pačiu pateikti ir ADP divergencijos veiksmus

(Sobotka 2008; Van de Kaa 2010). R. Lesthaeghe'as (2010) pastebi, kad paskutiniame XX a. dešimtmetyje būta nuomonių, jog ADP tėra fenomenas, apsiribojantis Vakarų Europa, Australija ir Kanada, o likusių šalių pokyčiai Europoje sukelti ne ADP, bet komunistinės sistemos žlugimo. Svarstyta ir tai, ar ADP toks universalus, kad galėtų išplisti, pavyzdžiui, į Aziją, kitus kontinentus, įvertinant kintamus visuomenės narių poreikius (Lesthaeghe 2010). D. Colemanas (2004) aptaria ribotą ADP fenomeno pritaikymą už Europos ribų pasitelkdamas įvairių šalių pavyzdžius: kai kuriose poligamiją propaguojančiose Afrikos visuomenėse, Islamo kraštuose, Japonijoje; skyrybos ir pakartotinės santuokos yra tiesiog tradicijos dalis; kohabitacija ir ikisantuokiniai gimdymai institucionalizuoti dar gerokai anksčiau nei prasidėjo PDP Lotynų Amerikoje ir Karibuose, – tačiau taip pat pripažįsta, kad visas šis rinkinys (skyrybos, pakartotinės santuokos, kohabitacija ir ikisantuokinis nėštumas) iki vėlyvo XX a. niekur nebuvo pastebėtas. Nereikėtų užmiršti, kad „demografinio perėjimo“ terminas išplėtotas remiantis būtent vakarietiškos civilizacijos demografinės elgsenos pokyčių analize (Van de Kaa 2010). Vis dėlto D. Van de Kaa (2010) konstatuoja, kad ADP pasireiškia už Europos ribų. Taip teigia (Van de Kaa 2010) atsižvelgdamas į R. Lesthaeghe'o (2010) požiūrį, skatinantį suvokti ADP teoriją ne kaip universalų naratyvą, pasireiškiantį vienodai visose šalyse, bet kaip paliekantį erdvės kontekstinėms šalių ypatybėms. Negana to, svarbus ne tik konkretus kontekstas, bet ir ADP proceso sklaida šalies viduje: kada, kaip ir kokie pokyčiai pasireiškia. T. Sobotka (2008) mini, kad mokslininkai kritikuoja bandymus interpretuoti šeimos kūrimo ir gimstamumo kaitą pasitelkiant vieną ADP modelį, nes šeimų kūrimo modelių įvairovė priklauso nuo regiono, elgesio ir normų bei požiūrių, taip pat pokyčiai nebūtinai vyksta tuo pačiu metu. D. Van de Kaa (2002) dar anksčiau nei T. Sobotka (2008) ir R. Lesthaeghe'as (2010) aptarinėjo ADP sklaidos ypatybes ir teigė, kad antysis demografinis perėjimas, kaip ir jo esminiai bruožai, laikui bėgant gali keistis. ADP variacijos išryškėja ir aiškinant vieną iš pagrindinių ADP požymių – su šeima susijusių vertybių kaitą, kai procesas, T. Sobotkos (2008) manymu, priklausomas ne tik nuo paminėtų aspektų – konkrečios šalies istorijos ir kultūros, – tačiau ir nuo šeimos politikos bruožų, sekuliarizacijos išgalėjimo aplinkybių, kaip ir išsilavinimo bei ekonominių privilegijų. Paminėtina, kad konvergencija tarp skirtingų šalių sunkiai tikėtina dėl skirtingo ekonominio išsivystymo, politikos, kultūros, istorijos (Van de Kaa 2010).

Nepaisant pritaikomumo kritikos ADP koncepcija pamažu vis labiau įsigali ir naudojama analizėse. T. Sobotka (2008) pateikia keletą idėjų, siekdamas pagrįsti ADP modelio pritaikymą ir naudą analizuojant įvairių šalių padėtį: 1) ADP koncepcija išplėtotą, susilaukia skirtingų šalių mokslininkų

dėmesio, dažnai naudojama analizuojant demografinius pokyčius; 2) ne vien demografi, tačiau ir kitų disciplinų atstovai – ekonomistai ir sociologai, pripažįsta elgesio, susijusio su šeimos formavimu, kaitą; 3) ADP nagrinėjimas padeda atskleisti veiksnių, skatinančių demografinės elgsenos pokyčius, įvairovę ir santykį tarp požiūrių, vertybių bei šeimos formavimo kaitos; 4) ADP naudinga aiškinant pokomunistinių šalių kaitą, kurios metu pasireiškė šio proceso požymiai. Nors T. Sobotka (2008) pripažįsta ADP kaip koncepcijos naudingumą, vis dėlto skatina domėtis ADP veiksniais ir bruožais atsižvelgiant į šalių struktūrinius aspektus, sklaidą socialinėse grupėse. Tačiau vėlgi, D. Colemanas (2004) kritikuoja ir ADP kaip teoriją, jos struktūrą, kuri apima įvairius kintamuosius. Jo nuomone, R. Inglehar-to „postmaterializmo“ ideologijos koncepcija, kuria grindžiamas ADP, turi silpną teorinį pagrindą, nepaisant sąvokos populiarumo socialiniuose moks-luose“ (Coleman 2004, 19). Postmaterializmo kritikai atranda labai mažai skirtumų nuo materializmo koncepcijos.

Svarstant kritikuotus ADP aspektus iškyla vertybių, požiūrių veiksnių transformacinės galios klausimas. Dudley'o Kirko (1996) nuomone, tokie veiksniai kaip individualizmas, laisvė, saviraiška yra sunkiai išmatuojami, todėl galima teigti, kad tai apsunkina jų raiškos suvokimą, susijusį su ADP plėtra. D. Colemanas (2004) iškelia ir ADP pastovumo, ilgalaikiškumo klausimą domėdamasis, ar idėjiniai, požiūrio, normų pokyčiai gali būti il-galaikiai ir visų svarbiausi, turint omenyje tokio masto kaip ADP pokyčius. O D. Van de Kaa (2010) pateikia ir kitų ADP kritikų įžvalgas, nuomones, kad ši perėjimą labiausiai lemia struktūrinio lygmens veiksniai, kai netiki-ma, jog idėjiniai pokyčiai galėjo taip paveikti buvusią demografinę situaciją. Aptarinėjamos teorijos pradininkai laikosi kitokio požiūrio, tai paneigia ir atlikti tyrimai (pavyzdžiui, Lesthaeghe, Surkyn 2010; Lestheghe 2010), ku-riuose, analizuojant sąryšį tarp vertybinių orientacijų kaitos ir gimstamumo bei šeimos formavimo pokyčių, atrastas tiesioginis ryšys. ADP paskatinu-sių veiksnių persipynimas, kai idėjinė kaita susijusi su matrimonialinės ir prokreacinės elgsenos pokyčiais, atspindi, D. Van de Kaa (2010) požiūriu, moksliniu lygmeniu suvokiamą ir priimamą idėją, kad „egzistuoja abipusis ryšys tarp socialinės kaitos ir demografinės elgsenos, taigi ir tarp visuome-nės ir populiacijos struktūros“ (Van de Kaa 2010, 84).

Vienas esminių ADP bruožų – žemas gimstamumo lygis (PSGR nesie-kiantis 2,1), tai dar vienas ADP kritikos aspektų, pristatytas D. Colemano (2004). ADP sąvokos išplėtojimas ir panaudojimas siejamas su žemo, ar net-gi ypač žemo, gimstamumo lygio įvedimu problemiškas dėl keleto priežasčių (Coleman 2004): 1) gimstamumas, nesiekiantis kartų kaitą užtikrinančio lygio, nėra naujas fenomenas (PSGR XX a. trečiajame dešimtmetyje Va-karų Europoje buvo pasiekęs tokį lygį), o pokyčiai šeštajame–septintajame

dešimtmečiais esą tik nukrypimai nuo ankstesnės situacijos; 2) nėra tiesioginio ryšio tarp didesnio polinkio į postmaterializму grįstą gyvenseną ir požiūrius bei mažesnio gimstamumo lygio – išsivysčiusių šalių populiacijos, kurios labiausiai linkusios į netradicinę elgseną, turi aukščiausius gimstamumo rodiklius, nors būtent čia reikėtų tikėtis žemiausių; ir atvirkščiai, – šalyse, kuriose laikomasi daugiau tradicinio požiūrio į seksualinius santykius ir gyvenimo sąlygas, gimstamumo lygis yra mažiausias arba mažas. Pastaroji problema iš esmės nuginčijama R. Lesthaeghe'o, J. Surkyno (2004) ir R. Lesthaeghe'o (2010) atliktų tyrimų rezultatais, orientuotais į ryšio tarp prokreacinės ir matrimonialinės elgsenos, vertybių, normų ir nuostatų kaitos nustatymą.

Nereikėtų pernelyg sureikšminti ADP kritikos, nes kritikuota ir PDP, taigi apskritai kritikuota demografinio perėjimo teorija. PDP kritikuota dėl keleto aspektų (Kirk 1996): 1) ne visai tiksliai pristatyta Europos demografinė istorija, t. y. iki modernaus santuokinio gimstamumo skirtumai (maitinimo krūtimi praktikos, aukštesniųjų klasių naudotos gimstamumo kontrolės priemonės) ir padariniai buvo įvairūs; 2) idėja, kad būtinai po mirtingumo lygio sumažėjimo, kuris yra pirminis PDP bruožas, stebimas gimstamumo sumažėjimas, nepasireiškė taip nuosekliai visose šalyse; 3) kai kuriuose Europos regionuose pokyčiai labiau susiję su specifiniu kultūriniu ar lingvistiniu regionu, o ne su socioekonominė modernizacija. PDP taip pat neišvengė kritikos ir kitu aspektu: buvo palaikytas tiesiog pakitusios situacijos apibendrinimu, tinkamu konkrečiam analizuojamam laikotarpiui, o ne teorija (Van de Kaa 2010), tai galima susieti su ADP koncepcijos problemomis ir universalumo klausimu. D. Van de Kaa (2010) lygindamas PDP ir ADP pripažino, kad dar negalima tvirtinti, jog ADP bus taip pat universaliai pripažįstamas kaip ir PDP, tačiau, jo nuomone, pasitelkus visus turimus duomenis, taip turėtų būti. Jau anksčiau D. Van de Kaa (2002), pristatydamas PDP, teigė, kad šis procesas, nors susilaukė daugelio dėmesio ir buvo analizuotas žvelgiant iš įvairių perspektyvų, vis dėlto kaip fenomenas dar nėra visų suvoktas. Atsižvelgdamas į tai, kad pirmasis demografinis perėjimas apima ne vien gimstamumo, tačiau ir mirtingumo, pokyčius D. Van de Kaa (2002) mėgino svarstyti prielaidą, ar ADP neapima ir šių pokyčių, tačiau empiriniai duomenys neleido padaryti tokių išvadų nei įtraukti mirtingumo kintamojo.

D. Colemanas (2006) pateikė 2006 m. idėją, kad yra ir trečiasis demografinis perėjimas (toliau TDP), tačiau ji nebuvo plačiau išplėtotą ir kritikuota. D. Colemanas (2006), aptardamas demografinius pokyčius, įtraukė ir migracijos procesą. Jo nuomone, būtent imigracija gali padėti išvengti netgi galimos depopuliacijos, kurią sąlygoja žemas gimstamumas ir gyventojų senėjimas. TDP teorijai būdingos idėjos, kad imigracijos lygis yra aukštas,

o pagrindiniai imigrantai – įvairių etninių ir rasinių grupių atstovai, kurių palikuonys laikui bėgant gali pakeisti ir populiacijos struktūrą; tačiau svarbi ne tik imigracija, bet ir didėjanti gyventojų emigracija (Coleman 2006). Iš esmės D. Colemanas (2006) lyg ir atmetė mintį apie ADP teorijos nebuvimą ir įtraukė į savo naują koncepciją tai, dėl ko kritikavo ADP – migracijos procesus, atsižvelgė į gyventojų senėjimą.

D. Colemanas (2004), užimančio ADP kritiko pozicijas, požiūriu, ADP sunkiai įvertinamas dėl skirtingų plitimo trajektorijų, taip pat šis fenomenas įvardijamas kaip akivaizdžiai rodantis ne naujų elgsenos modelių konvergenciją tarp šalių, bet veikiau priešingai, – divergenciją. D. Van de Kaa (2010), svarstydamas ADP ir mėgindamas pateikti kontrargumentus kritikams, retoriškai klausia: „Ar visos pasaulio visuomenės, pasiekusios panašių gyvenimo standartų ir individualaus pasirinkimo laisvės lygį, privalo panašiai patirti ir antrąją demografinę perėjimą?“ (Van de Kaa 2010, 28). D. Colemanas (2004, 11) pripažino, kad „ADP teorija yra mokslškai vertinga, todėl pažeidžiama, nes įstengia sujungti empirinį fenomeną su teorija mokslškai patikrinamu būdu.“ Apibendrinant galima teigti, kad ADP kritika reiškia dėl įvairių aspektų. Vieni kritiškiausių pastebėjimų: ADP nėra naujas perėjimas, tai tik PDP tąsa, arba ADP nėra demografinis perėjimas. Tokį požiūrį kritikavo ADP pradininkai. Šis perėjimas kritikuotas ir kaip koncepcija dėl naudojamo perėjimo termino, jo lyginimo su PDP. Sprendžiant šį klausimą siūlytos alternatyvios koncepcijos taip pat buvo problemiškos. Dar vienas diskutuotinas ADP aspektas – ADP kaip teorinio modelio pritaikymo galimybės, ypač ne Europos šalių kontekste. Remiantis ADP koncepcija svarbu suvokti, kad perėjimo reiškinių plitimas priklauso nuo konkretaus šalies ekonominio, politinio, religinio, istorinio, kultūrinio konteksto. Nepaisant kritikos, ADP pripažįstamas ir kaip fenomenas, ir kaip koncepcija. Išplėtotą ADP koncepciją vis dažniau taikoma atliekant analizę. Būdama kompleksiška ADP koncepcija padeda atskleisti įvairius demografinės elgsenos pokyčių veiksnius, todėl dažnai ja remiamasi ir ją pripažįsta vis platesnio rato įvairių disciplinų mokslininkai.

Išvados

XX a. devintajame dešimtmetyje sukurta ADP koncepcija, kuri apibendrina XX a. septintojo dešimtmečio viduryje prasidėjusius demografinės elgsenos modelių pokyčius išsivysčiusiose šalyse. Šios teorijos pradininkai D. Van de Kaa ir R. Lesthaeghe'as pagrindiniu antrojo demografinio perėjimo elementu laiko gimstamumo sumažėjimą iki lygio, neužtikrinančio kartų kaitos. Sukurta teorija siekiama apibendrinti naują prokreacinę ir matrimonialinę

elgseną, kuri reiškiasi perėjimu nuo tradicinės prie modernios šeimos modelio, vėlesnėmis santuokomis, dažnėjančia kohabitacija, skrybomis ir nauja kontracetine elgsena. O kritikai abejoja, ar galima išskirti naują demografinį perėjimą.

ADP pradininkų nuomone, pagrindiniai ADP veiksniai apima struktūrinius, technologinius ir kultūrinius procesus, mikrolygmenys ir makrolygmenys persipina. Įvardijami šie svarbiausi ekonominiai ir socialiniai veiksniai: pajamų išaugimas, pagerėjęs socialinis aprūpinimas, socialinės apsaugos ir švietimo sistemos raida. Pokyčiai suteikė daugiau autonomijos, savirealizacijos galimybių ir prisidėjo prie moterų emancipacijos. ADP sklaidai itin svarbus moderniosios kontracetijos įsigalėjimas, kurį D. Van de Kaa laiko šio proceso pokyčių pradžia, paveikusia tiek šeimos, tiek gimstamumo modelius. Modernioji kontracetija dėl turimų privalumų nuo XX a. septintojo dešimtmečio tampa plačiai naudojama individams reguliuojant gimstamumą, tačiau tuo pačiu laikoma priemone, prisidedančia prie individo savirealizacijos. Vaikų susilaukimo kontrolę padidino ir pagerėjęs sterilizacijos bei abortų prieinamumas. Bene svarbiausiais ir daugiausia kritikos sulaukiančiais faktoriais įvardijami vertybių, nuostatų ir požiūrių veiksniai, apimantys individualizaciją, savirealizaciją, emancipaciją, galimybes rinktis laisvesnį, norimą gyvenimo stilių, besitęsiančią sekuliarizaciją ir ankstesnių institucinių struktūrų kontrolės atmetimą. Kritikai abejoja, ar matrimonialinės ir prokreacinės elgsenos pokyčiai, kurie įvardijami kaip pasireiškiantys ADP metu, gali būti paveikti vertybių, požiūrių kaitos. Nors ADP teorijos kūrėjai laikosi pozicijos, kad šio pobūdžio veiksniai skatina nepaisyti normatyvinių struktūrų ir autoritetų, puoselėti individo laisvę ir savirealizaciją. Mokslininkai ragina neužmiršti seksualinės ir lyčių revoliucijų, pakeitusių partnerio pasirinkimo modelius, porų santykius, moters poziciją šeimoje.

ADP atsiradimo taškas, pradininkų nuomone, – Skandinavijos šalys, vėliau ADP išplito Vakarų, Vidurio bei Rytų Europoje. Kritikai, svarstę, ar Vidurio ir Rytų Europoje vykstantys pokyčiai yra sukelti ADP, laikėsi požiūrio, kad ADP neišplis už Europos ribų, tačiau tyrimai rodo, jog ADP pasiekė ir Aziją bei Lotynų Ameriką. Dar vienas kritikos aspektų – ADP universalumas ir pritaikomumas. ADP pradininkai laikosi nuomonės, kad bendrąja prasme ADP sklaida yra netolygi, procesas varijuoja priklausomai nuo šalies ar regiono, veiksmų įsigalėjimo laikotarpio ir stiprumo, istorinio, kultūrinio ir politinio konteksto, skirtingos socialinių grupių situacijos.

Empirinių duomenų analize pagrįstą ADP teorinį modelį vis labiau pripažįsta įvairių sričių atstovai. Ši teorija gali būti taikoma minėtai empirinių duomenų analizei, susietai su tebevykstančia demografinės, ypač matrimonialinės bei prokreacinės, elgsenos kaita įvairiuose kontekstuose.

Tokia analizė gali atskleisti kitimą skatinančių veiksnių santykį ir įvairovę. Taikant šią teoriją reikia turėti omenyje, kad ADP procesas gali keistis, o variacijos išryškėti analizuojant įvairius ADP bruožus skirtingomis struktūrinėmis sąlygomis.

Gauta 2015 07 09

Priimta 2016 02 29

Literatūra

- Aries, Ph. 1962. *Centuries of Childhood – A Social History of Family Life*. New York: Random House.
- Atoh, M., Kandiah, V., Ivanon, S. 2004. “The Second Demographic Transition in Asia? Comparative Analysis of the Low Fertility Situation in East and South-East Asian Countries.” *The Japanese Journal of Population* 2 (1): 42–75.
- Coleman, D. 2004. “Why We Don’t Have to Believe Without Doubting in The ‘Second Demographic Transition’ – Some Agnostic Comments.” *Vienna Yearbook of Population Research* 2: 11–24.
- Coleman, D. 2006. “Immigration and Ethnic Change in Low-Fertility Countries: A Third Demographic Transition.” *Population and Development Review* 32 (3): 401–446.
- Esteve, A., Garcia-Roman, J., Lesthaeghe, R., Lopez-Gay, A. 2013. *The Second Demographic Transition Features in Latin America: the 2010 Update*. Unpublished Manuscript, Centre d’Estudis Demogràfics. Barcelona.
- Esteve, A., Lesthaeghe, R., Lopez-Gay, A. 2012. “The Latina American Cohabitation Boom, 1970–2007.” *Population and Development Review* 38 (1): 55–81.
- Inglehart, R. 1997. *Modernization and Postmodernization: Cultural, Economic and Political Change in 43 Societies*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Jonkarytė, A. 2002. „Antrojo demografinio perėjimo teorijos bruožai“. *Filosofija. Sociologija* 3: 35–42.
- Kirk, D. 1996. “Demographic Transition Theory.” *Population Studies: A Journal of Demography* 50 (3): 361–387.
- Lesthaeghe, R. 1995. “The Second Demographic Transition in Western Countries: An Interpretation.” In *Gender and Family Change in Industrialized Countries*, eds. K. Oppenheim Mason, A. Jensen, 17–62. Oxford: Clarendon Press.
- Lesthaeghe, R. 2010. “The Unfolding Story of the Second Demographic Transition.” *Population and Development Review* 36 (2): 211–251.
- Lesthaeghe, R. 2011. “The ‘Second Demographic Transition’: A Conceptual Map for the Understanding of Late Modern Demographic Developments in Fertility and Family Formation.” *Historical Social Research* 36 (2): 179–218.
- Population Reference Bureau staff. 2004. “Transitions in World Population.” *Population Bulletin* 59 (1): 1–40.
- Prinz, C. 1995. *Cohabiting, Married or Single*. Avebury: Aldershot.

- Sobotka, T. 2008. "The Diverse Faces of the Second Demographic Transition in Europe." *Demographic Research. Special Collection* 19 (7): 171–224.
- Sobotka, T. 2011. "Fertility in Central and Eastern Europe after 1989. Collapse and Gradual Recovery." *Historical Social Research* (Special issue *Fertility in the 20th Century: trends, policies, theories, discourses*) 36 (2): 246–296.
- Stankūnienė, V., Maslauskaitė, A. 2008. "Family Transformations in the Post-Communist Countries: Attitudes toward Changes." In *People, Population Change and Policies. Lessons from the Population Policy Acceptance Study*, eds. C. Höhn, D. Avramov, I. Kotowska, 113–140. New York: Springer Science + Business Media.
- Stankūnienė, V., Baublytė, M. 2009. „Šeimos formavimo modeliai: kaitos vektoriai“. In *Lietuvos šeima: tarp tradicijos ir realybės*, sud. V. Stankūnienė, A. Maslauskaitė, 9–36. Vilnius: Socialinių tyrimų institutas.
- Surkyn, J., Lesthaeghe, R. 2004. "Value Orientations and the Second Demographic Transition (STD) in Northern, Western and Southern Europe: An Update." *Demographic Research* 3: 45–86.
- Tormos, R. 2009. *Postmaterialism as a Lifetime Learning Process*. European Survey Research Association, Warsaw Conference 2009.
- Van de Kaa, D. J. 1987. "Europe's Second Demographic Transition." *Population Bulletin* 42 (1): 3–55.
- Van de Kaa, D. J. 1997. "Options and Sequences: Europe's Demographic Patterns." *Journal of Australian Population Association* 14 (1): 1–29.
- Van de Kaa, D. J. 2002. *The Idea of a Second Demographic transition in Industrialized Countries*. Paper presented at the Sixth Welfare Policy Seminar of the National Institute of Population and Social Security, Tokyo, Japan, 29 January 2002.
- Van de Kaa, D. J. 2010. "Demographic Transitions." In *Encyclopedia of Life Support Systems. Demography*, ed. Y. Zeng 1: 65–104. Oxford: Oxford University Press.

DOVILĖ GALDAUSKAITĖ

Turn towards a New Family Formation and Fertility Pattern

Summary

The theory of second demographic transition (SDT) that was developed in 1980s is presented in the article. The concept of second demographic transition describes matrimonial and childbearing behaviour changes that started just after the mid-1960s in developed countries. The change of family model from traditional to modern, and the growth of cohabitation and divorces are described as the main features of SDT. This transition is influenced by the complex of both micro and macro level economic,

social, biological and technological factors, as well as factors associated with values and attitudes: improved social welfare and social security conditions, the development of education system, the rise of modern contraception, individualization, emancipation, self-realization, and gender and sexual revolutions. The diffusion of the SDT transition that is not limited to Europe, but also spreads to Asia and Latin America is also discussed in the article. The diffusion of SDT is also considered to be not a universal but variable process as contextual features are also important in it. The article also points out that SDT is criticized for being not a new transition, but a continuation of the first demographic transition and a set of changes limited to Europe only. Despite the criticism the author concludes that the SDT theory is a well-developed analytical instrument that can be used to analyse changes in demographic behaviour in different contextual conditions.

Keywords: second demographic transition, modern family, family formation, child-bearing behaviour, individualisation.